ธรรมะคือดวงตาของชีวิต

พระนิพนธ์ของ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ธรรมะคือดวงตาของชีวิต

พระนิพนธ์ของ

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ธรรมะคือดวงตาของชีวิต

พระนิพนธ์ของสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ISBN 974-89251-9-6

พิมพ์แจกเป็นธรรมทานเนื่องในวันคล้ายวันเกิด
คุณปาฬ ณ ป้อมเพชร์ วันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๘

จำนวน ๑,๕๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่ : บริษัท สหธรรมิก จำกัด
๕๔/๘-๙ ซอยจรัญสนิทวงศ์ ๑๒ ถนนจรัญสนิทวงศ์
แขวงท่าพระ เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพฯ ๑๐๖๐๐
โทร. ๔๑๒-๓๐๘๗, ๐๑-๙๒๓๘๘๒๕
โทรสาร ๔๑๒๓๐๘๗

อนุโมทนา

พระพุทธศาสนาถือว่า การได้กำเนิดเป็นมนุษย์นั้นเป็นการยาก หากจะกล่าวในทางกลับกัน การที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์นั้นนับเป็นลาภอันประเสริฐอย่างหนึ่ง เพราะการได้สภาพเป็นมนุษย์นั้น เป็นการได้โอกาสอันงามที่จะพัฒนาตนพัฒนาชีวิตให้ดีหรือเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปกว่าภาวะที่เป็นอยู่ จนกระทั่งถึงภาวะอันเป็นความสมบูรณ์แห่งชีวิต หรือความเป็นคนสมบูรณ์ตามคติแห่งพระพุทธศาสนา แต่ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าใครจะใช้โอกาสอันดีนี้ให้เกิดประโยชน์ได้เพียงไร ซึ่งพระพุทธศาสนาได้ชี้แนะแนวทางในการพัฒนาตนพัฒนาชีวิตให้เจริญอย่างเป็นขั้นตอนไว้ด้วยอย่างพร้อมมูล

ผู้ที่ศึกษาเข้าใจเรื่องของชีวิต ย่อมจะเป็นผู้ไม่ปล่อยให้ชีวิตผ่านไป อย่างไร้สาระ แต่จะเป็นผู้รู้จักใช้ชีวิตอย่างเป็นประโยชน์ ด้วยการสร้างกระทำสิ่งอันเป็นประโยชน์ทั้งปวง ตามความสามารถของตน ผู้ซึ่งทำได้เช่นนี้ ถือได้ว่าเป็นผู้มีชีวิตเจริญด้วยผลดี อันจะพึงได้ทั้งในโลกนี้ ทั้งในโลกหน้า

ขออนุโมทนาสาธุการที่คุณปาฬ ณ ป้อมเพชร์ที่ได้จัดพิมพ์หนังสือ **"ธรรมะคือดวงตาของชีวิต"** แจกเป็นธรรมทานเนื่องในโอกาสวันคล้ายวันเกิดครบ ๗๕ ปี ในวันที่ ๑๐ เมษายน ๒๕๓๘ นี้ ขออำนาจบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญไว้ จงดลบันดาลให้ประสบแต่ความสุขตลอดกาลนาน ขออำนวยพร

ญ. พระญาณสังวร

(สมเด็จพระญาณสังวร)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วัดบวรนิเวศวิหาร

กุมภาพันธ์ ๒๕๓๘

สารบัญ

หัดคิดก่อนทำ ๑

ความคิดเปลี่ยนความจริงไม่ได้ ๕

อย่างไรเรียกว่ารู้ อย่างไรเรียกว่าหลง ๑๐

ความหลงเหมือนความฝัน ๑๖

ธรรมคือดวงประทีปส่องความจริง ๒๐

ความจำคือจุดเริ่มต้นของปัญญา ๒๔

ความงามที่แท้จริง ๒๘

รู้อะไรจึงจะไม่ถือผิด ๓๓

ปัญญาที่แท้จริง ๓๘

ยึดถือในทางที่ดี ๔๒

หัดคิดก่อนทำ

การกระทำทุกอย่าง ทั้งดีและไม่ดี เมื่อทำแล้วไม่ลบเลือนไปไหน จะสั่งสมตัวเองอยู่ตลอดเวลา อยู่ภายในใจของผู้กระทำนั้นเอง เป็นพื้นฐานแห่งจิตใจของผู้กระทำนั้นเอง ทำดีมาก พื้นฐานของจิตใจก็ดีมาก ทำไม่ดีมาก พื้นฐานของจิตใจก็ไม่ดีมาก ความจริงมีอยู่เช่นนี้ แต่ผู้มีโมหะหรือความหลงมากจักไม่ยอมรับความจริงนี้ จักพยายามลบล้างปฏิเสธความจริงนี้ คือจักกล่าวว่าทำแล้วก็เป็นอันแล้วกันไปไม่มีผลเหลืออยู่เป็นความดีความชั่วที่ยั่งยืนตลอดไปทุกภพทุกชาติ บุคคลประเภทดังกล่าวจึงมักทำกรรมโดยมุ่งผลฝ่ายกิริยาเท่านั้น มิได้คำนึงถึงผลฝ่ายกรรมที่ต้องขึ้นแก่กาละดังกล่าวแล้ว นั่นก็คือบุคคลประเภทดังกล่าวมักจะทำอะไรก็ได้ที่ต้องการจะทำโดยไม่ต้องคิดว่าเป็นการทำชั่วหรือทำดี ทำผิดหรือทำถูก

ควรทำหรือไม่ควรทำ บุคคลประเภทที่มีโมหะหรือความหลงมากขนาดนี้ จะทำอะไรลงไปโดยไม่คิดถึงอดีตไม่คิดถึงอนาคต

ที่ว่าไม่คิดถึงอดีตในที่นี้หมายความว่า ไม่คิดถึงเรื่องราวทำนองเดียวกับที่ตนกำลังจะทำ ซึ่งเคยมีผู้กระทำมาก่อนแล้ว มีผลเสียหายมาก่อนแล้ว เช่น เมื่อจะทุจริตคิดคดโกง ก็ทำลงไปเลย ไม่คิดถึงคนอื่นที่เคยทุจริตเช่นนั้นมาก่อนแล้ว ว่าได้รับผลเช่นไรจากการกระทำเช่นนั้น ความไม่คิดถึงอดีตเช่นนี้ ทำให้ไม่มีเครื่องยับยั้ง ต้องการทำเป็นทำ ซึ่งผลนั้นไม่มีเป็นอื่น ต้องเป็นผลที่ตรงต่อเหตุเสมอ ทำเหตุไม่ดีผลก็ต้องไม่ดีทำเหตุดีผลจึงจะดี

ที่ว่าไม่คิดถึงอนาคตในที่นี้หมายความว่า ไม่คิดถึงให้ไกลออกไปข้างหน้า ว่าเมื่อทำแล้วจะได้รับผลดีเพียงเฉพาะหน้าหรือจะได้รับผลดีต่อไปในภายหน้าด้วย ผู้ที่คิดถึงอนาคตในแง่ดังกล่าว เมื่อจะทำอะไรที่ไม่ดีจะต้องคิดได้แน่นอนถึงผลไม่ดีที่จะเกิดขึ้นข้างหน้า เช่น เมื่อจะทุจริตคิดคดโกงไม่ทำลงไปทันที แต่คิดให้ไกลออกไปว่าผลของการกระทำเช่นนั้นจะเป็นอย่างไร ก็

ย่อมจะต้องคิดได้แน่นอนว่าจะต้องเป็นผลไม่ดี จะต้องเป็นความทุกข์ เห็นง่าย ๆ ก็เช่นทุกข์เพราะกลัวจะถูกจับได้จะถูกลงโทษ แม้เพียงความกลัวว่าจะถูกลงโทษก็เป็นทุกข์อย่างยิ่งแล้วสำหรับผู้กระทำทุจริต ฉะนั้นเมื่อต้องได้รับโทษเข้าจริง ๆ จะเป็นทุกข์สักเพียงไหน การคิดถึงอนาคตเช่นนี้เท่ากับมีเครื่องยับยั้งไม่ทำอะไรลงไปตามอำนาจความปรารถนาต้องการ โดยไม่คำนึงถึงว่าเป็นการทำดีหรือทำชั่ว

โมหะหรือความหลงของผู้ไม่รู้จักคิดถึงอดีตไม่รู้จักคิดถึงอนาคตดังกล่าวแล้วนั้น เป็นเหตุอันแท้จริงให้เกิดการทำไม่ดีไม่ชอบไม่ถูกไม่ควรขึ้นเนือง ๆ เรียกได้ว่าไม่เว้นวันและวันหนึ่งมากมายหลายสิบเรื่อง ทั้งที่เป็นเรื่องเปิดเผยอื้อฉาวและที่เป็นเรื่องปิดบังซ่อนเร้น

การทำลายโมหะดังกล่าวให้หมดสิ้นไป ควรจะทำได้ด้วยการฝึกสอนอบรมจิตใจให้คิดถึงอดีตและอนาคตในทำนองดังกล่าวแล้วไว้ให้สม่ำเสมอ เรียกง่าย ๆ ว่าหมั่นสอนใจตัวเองไว้เสมอ ๆ ในข่าวหนังสือพิมพ์ประจำวันหรือเรื่องราวที่ได้ยินได้ฟังจากคนนั้นเล่าคนนี้เล่า จะเป็นเครื่องช่วยในการสอนใจตัวเองได้อย่างดี ขอเพียงได้สนใจ

และมีความตั้งใจจริงที่จะอบรมตนเองเท่านั้น

อันความสนใจและตั้งใจจริงที่จะอบรมตนเองนี้สำคัญมาก ขาดเสียไม่ได้ ถ้าขาดเสียจักไม่ได้รับความสำเร็จ คือ จักไม่สามารถทำลายโมหะหรือความหลงดังกล่าวได้ และถ้าผู้ใดไม่พยายามเลยที่จะทำลายโมหะในใจตน โมหะของผู้นั้นจะไม่มีเวลาบรรเทาเบาบางลงได้ แต่จะยิ่งเพิ่มพูนพอกหนาขึ้นทุกที เป็นเหตุก่อทุกข์โทษภัยแก่เจ้าตัวยิ่งขึ้นทุกที

ความคิดเปลี่ยนความจริงไม่ได้

โมหะนั้นเองที่ทำให้คนคิดคนเชื่อว่าการกระทำทุกอย่างทำแล้วก็เป็นอันแล้วกันไป ไม่มีผลเหลืออยู่เป็นความดีความชั่วที่ยั่งยืนตลอดไปทุกภพทุกชาติตราบเท่าที่ยังมีการเวียนว่ายตายเกิด ความคิดความเชื่อแบบคนหลงหรือคนมีโมหะเช่นนี้ เป็นโทษอย่างยิ่ง เช่นเดียวกับความคิดความเชื่อที่ว่า ทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว ซึ่งเป็นความคิดความเชื่อของคนหลงของคนมีโมหะเช่นกัน

ความคิดความเชื่อไม่สามารถทำให้สัจจธรรม คือความจริงเปลี่ยนไปได้ สัจจธรรมมีอยู่อย่างไรต้องเป็นอยู่อย่างนั้น ไม่เปลี่ยนไปตามความคิดความเชื่อ เช่น สัจจธรรมมีอยู่ว่า การกระทำทุกอย่างมีผล ทำดีต้องได้ดี ทำชั่วต้องได้ชั่ว แม้ผู้มีโมหะจะคิดไปอีกอย่างหนึ่งดังกล่าวแล้วข้างต้น คือการกระทำทุกอย่างทำแล้วก็เป็น

อันแล้วกันไป หรือทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว สัจจธรรมก็จะไม่เปลี่ยนแปลง จักเป็นความจริงแท้อยู่เสมอไป ดังนั้นแม้ผู้ที่มีโมหะจะเห็นว่าทำดีไม่มีผลดี ทำชั่วก็ไม่มีผลชั่วแล้วกระทำความชั่ว สัจจธรรมไม่เปลี่ยนแปลงคือผู้ทำชั่วจักต้องได้รับผลชั่ว อันเป็นการตรงกันข้ามกับความคิดความเชื่อซึ่งเกิดด้วยอำนาจของโมหะหรือความหลงคือไม่เห็นให้ถูกต้องตามความเป็นจริง ด้วยเหตุนี้ความคิดความเชื่อแบบคนไม่หลงหรือไม่มีโมหะจึงเป็นคุณอย่างยิ่ง ในทางตรงกันข้าม ความคิดความเชื่อแบบคนหลงหรือมีโมหะจึงเป็นโทษอย่างยิ่งเช่นกัน

การพยายามทำความคิดให้ไม่อยู่ในอำนาจของโมหะจนเกินไป คือการพยายามคิดไม่ให้ผิดจากความจริงจนเกินไปนัก จึงเป็นสิ่งที่ทุกคนควรตั้งใจพยายาม การศึกษาพระพุทธศาสนาจะช่วยได้อย่างยิ่งในเรื่องนี้ เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงรู้แจ้งเห็นจริงตลอดแล้ว ได้มีพระกรุณาสั่งสอนไว้ชัดเจนทั้งหมด ว่าการกระทำเช่นใดเป็นการกระทำดี การกระทำเช่นใดเป็นการกระทำชั่ว และพระสัมมาสัมพุทธเจ้านี้แหละที่ทรงชี้บอกไว้ว่า การกระทำทุกอย่างมีผลไม่ใช่ไม่มีและการกระทำดีให้ผลดี

ไม่ใช่ให้ผลชั่ว ส่วนการกระทำชั่วให้ผลชั่วไม่ใช่ให้ผลดี ผู้มีจิตศรัทธาเชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มีโอกาส จะทำความคิดของตนให้พ้นจากอำนาจของความหลง หรือโมหะได้ง่ายกว่าผู้ไม่มีศรัทธาเชื่อในความตรัสรู้ของ พระองค์

เด็กที่ยังไม่รู้ว่าไฟร้อน ถ้าเชื่อคำสั่งสอนของผู้ใหญ่ไว้ก่อน จะไม่เป็นการเชื่ออย่างงมงาย แต่จะเป็นการ เชื่อที่ช่วยคุ้มครองรักษาเด็กเองมิให้ถูกไฟลวกไฟไหม้ พองฉันใด ผู้ที่ยังไม่เห็นถนัดชัดแจ้งด้วยตนเองในเรื่อง กรรมและผลของกรรม ถ้าเชื่อที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอน ไว้ก่อน ก็จะไม่เป็นการเชื่ออย่างงมงาย แต่จะเป็นการ เชื่อที่ช่วยคุ้มครองรักษาผู้เชื่อเองมิให้ได้รับผลร้ายจาก การกระทำไม่ดี แต่ให้ได้รับผลดีจากการทำดีฉันนั้น เด็กที่ไม่รู้จักไฟว่าร้อน แต่เชื่อคำสั่งสอนของผู้ใหญ่ วัน หนึ่งเมื่อเติบโตรู้ภาษาขึ้น หรือเรียกว่ามีปัญญาขึ้น ก็จะ รู้จักด้วยตนเองว่าไฟร้อน จะเป็นการรู้จักที่ไม่ต้องถูกไฟ ลวกไฟไหม้ให้ทนทุกข์ทรมานเสียก่อน ในทำนองเดียวกัน ผู้ที่ยังไม่เห็นถนัดชัดแจ้งด้วยตนเองในเรื่องกรรมและผล ของกรรม แต่เชื่อพระพุทธองค์ทรงสั่งสอนวันหนึ่งเมื่อ

ปัญญาเจริญขึ้นด้วยการอบรม ก็จะเข้าใจในเรื่องกรรมและผลของกรรมด้วยตนเอง จะเป็นความเข้าใจที่ไม่ต้องถูกผลไม่ดีของกรรมไม่ดีทำให้บอบช้ำแสนสาหัสเสียก่อน เช่นนี้แล้วควรพิจารณาว่า เด็กที่ไม่รู้จักไฟว่าร้อน เชื่อผู้ใหญ่ไว้ก่อนดีหรือไม่ ผู้ที่ยังไม่เข้าใจเรื่องของกรรม เชื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไว้ก่อนดีหรือไม่

พระพุทธเจ้าทรงสอนว่า ให้ทำกรรมดี เพราะกรรมดีเท่านั้นจักให้ผลดี อย่าทำกรรมไม่ดี เพราะกรรมไม่ดีจักให้ผลไม่ดี ที่ทรงสอนไว้เช่นนี้ น่าจะเพราะทรงเห็นแล้วว่า คนทั่วไปจะเข้าใจในเรื่องกรรมและผลของกรรมให้ถูกต้องนั้นยากมาก ความสลับซับซ้อนของกรรมและผลของกรรมมีอยู่มากมาย จนอาจทำให้คนทั่วไปเห็นผิดได้ง่าย ๆ ว่า กรรมดีไม่ให้ผลดีเสมอไป และกรรมชั่วไม่ให้ผลชั่วเสมอไป อาจทำให้เห็นผิดไปได้ง่ายๆ ว่า บางทีกรรมดีก็ให้ผลไม่ดี และบางทีกรรมไม่ดีก็ให้ผลดี ด้วยเหตุนี้จึงทรงชี้แจงแสดงไว้อย่างชัดแจ้ง เพื่อบรรดาผู้มีศรัทธาตั้งมั่นในพระองค์ได้เห็นถูก พ้นจากทุกข์โทษภัยของความเห็นผิดในเรื่องกรรมและผลของกรรมผู้มีศรัทธาตั้งมั่นในพระพุทธเจ้า ในพระธรรมที่

ทรงตรัสรู้และทรงสั่งสอน และในพระสงฆ์ที่สอนพระธรรมของพระพุทธเจ้า ย่อมจักเชื่อว่าการกระทำทุกอย่างมีผล ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ความเชื่อนี้ย่อมจักทำให้พิจารณาก่อนกระทำการทุกอย่างเพื่อทำแต่ดี ไม่ทำชั่ว อันจะเป็นผลให้พ้นทุกข์โทษภัยจากการทำไม่ดี และเป็นสุขสวัสดีจากการทำดีตลอดไป

อย่างไรเรียกว่ารู้ อย่างไรเรียกว่าหลง

โมหะหรือความหลงอันเป็นโทษอย่างยิ่ง คือโมหะที่เป็นเหตุให้คิดผิดเห็นผิดไปว่าผลของการกระทำไม่มี ทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ความจริงทั้งหมดแล้วจะทรงสอนว่า การกระทำทุกอย่างมีผลผู้ใดทำดีจักได้รับผลดี ผู้ใดทำชั่วจักได้รับผลชั่ว แต่โมหะหรือความหลงก็สามารถทำให้คิดผิดเห็นผิดเป็นอย่างอื่นไปได้ ทำให้ไม่เชื่อพระพุทธองค์ได้ ทั้ง ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงมีดวงพระเนตรเป็นทิพย์แล้ว ด้วยพระปัญญาคุณอันไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน และทั้ง ๆ ที่ตนเองเป็นผู้มีดวงตามืดมัวด้วยปราศจากแสงแห่งปัญญา

อันผู้ขาดปัญญาก็คือผู้มีโมหะความหลงผิด ขาดปัญญาประกอบความคิด ความเห็น ความเชื่อ ความรู้ก็ย่อมมีโมหะในการคิด ในการเห็น ในการเชื่อ ในการรู้

คือมีความคิดที่หลงผิดจากความจริง มีความเห็นที่หลงผิดจากความจริง มีความเชื่อที่หลงผิดจากความจริง มีความรู้ที่หลงผิดจากความจริง ผู้มีปัญญามากในเรื่องใดก็มีโมหะความหลงผิดน้อยในเรื่องนั้น หรือผู้มีโมหะความหลงผิดน้อยในเรื่องใดก็มีปัญญามากในเรื่องนั้น ผู้มีปัญญาบริบูรณ์ในเรื่องใดก็ไม่มีโมหะความหลงผิดเลยในเรื่องนั้น หรือผู้ไม่มีโมหะความหลงผิดเลยในเรื่องใดก็มีปัญญาบริบูรณ์ในเรื่องนั้น

แต่สามัญชนที่จะไม่มีโมหะความหลงผิดเลย มีปัญญาบริบูรณ์ในเรื่องใดเรื่องหนึ่งนั้นไม่มี พระอริยบุคคลเท่านั้นที่มีปัญญาบริบูรณ์ได้ในเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยไม่มีโมหะความหลงผิดเลยในเรื่องนั้น และพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับพระอรหันตสาวกทั้งหลายเท่านั้น ที่ทรงมีพระปัญญาและมีปัญญาบริบูรณ์ ไม่ทรงมีและไม่มีโมหะความหลงผิดเลยในเรื่องทั้งปวง

อย่างไรก็ตาม ไม่นับผู้ไม่มีปัญญาในทางโลกแท้ ๆ ว่าเป็นผู้มีโมหะความหลงผิด เช่น ไม่นับผู้ไม่มีปัญญาในการศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้ว่าเป็นผู้มีโมหะหรือความหลง หรือไม่นับผู้ไม่มีปัญญาในการหา

เลี้ยงชีพให้สมบูรณ์พูนสุขว่าเป็นผู้มีโมหะหรือมีความหลง เช่นนี้เป็นต้น แต่นับว่าเป็นผู้ไม่มีปัญญาในทางศึกษาเล่าเรียน หรือเป็นผู้ไม่มีปัญญาในทางหาเลี้ยงชีพ

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ความไม่มีปัญญาในทางโลกแท้ ๆ ไม่นับเป็นความมีโมหะหรือความหลง จะนับว่ามีโมหะหรือความหลงก็ต่อเมื่อขาดปัญญาในความรู้ความคิดความเห็นความเชื่อที่จะทำให้ความทุกข์ของการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารลดน้อยลง หรือจนถึงหมดสิ้นไปเท่านั้น เช่นดังกล่าวแล้ว ผู้ไม่เชื่อว่าการกระทำทุกอย่างมีผล ไม่เชื่อว่าทำดีจักได้รับผลดี ทำชั่วจักได้รับผลชั่ว นับเป็นผู้มีโมหะความหลงผิด เพราะขาดปัญญาที่จะทำให้รู้ให้คิดให้เห็น หรือเพียงให้เชื่ออย่างถูกต้องตามความเป็นจริงในเรื่องที่จะทำให้ความทุกข์ที่มีอยู่ในวัฏสงสารลดน้อยลง ทั้งยังเป็นการเพิ่มความทุกข์นั้นให้มากขึ้นอีกด้วย เพราะการขาดปัญญาสำหรับขจัดโมหะความหลงผิดนี้แหละ

ผู้ที่ไม่เชื่อว่าผลของกรรมคือการที่กระทำมีจริง ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว คือผู้ที่ไม่เชื่อว่าความสุขความทุกข์นานาประการที่เกิดขึ้นเป็นประจำในโลก ทั้งแก่ตน

เองและทั้งแก่ผู้อื่น มิได้เป็นผลของกรรมคือการที่กระทำอย่างหนึ่งอย่างใด ของตนเองและของผู้อื่น แต่เชื่อว่าความสุขความทุกข์เหล่านั้นเป็นสิ่งเกิดขึ้นเอง มิได้เป็นผลของกรรมที่ตนเองหรือผู้ใดผู้หนึ่งทำไว้ เมื่อเชื่อเสียเช่นนั้นแล้วว่าความสุขความทุกข์มิได้เป็นผลของการกระทำดี การกระทำชั่ว เกิดขึ้นได้เอง จะสุขก็สุขเพราะเหตุอื่น จะทุกข์ก็ทุกข์เพราะเหตุอื่น ไม่เกี่ยวข้องกับการกระทำใด ๆ ทั้งสิ้นของตน ก็จะเชื่อด้วยว่า ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องควรพิจารณาก่อนแล้วจึงทำ ความเชื่อนี้แหละเป็นความเชื่อของผู้มีโมหะความหลงผิดที่จะทำให้ความทุกข์ในวัฏสงสารของตนเองเพิ่มขึ้น มิได้ลดน้อยลง เพราะแม้ว่าไม่พิจารณาก่อนทำเพื่อทำแต่กรรมดีไม่ทำกรรมชั่ว ผลของกรรมที่ทำโดยไม่เลือกดีเลือกชั่วย่อมเป็นเหตุแห่งความทุกข์ของตนแน่นอน

การกระทำไม่ดี ไม่งาม ไม่ถูก ไม่ชอบ ทั้งหลายที่มีกระทำกันอยู่เป็นธรรมดานั้น ผู้ทำล้วนเป็นผู้มีโมหะความหลงผิดด้วยกันทั้งนั้น แตกต่างกันเพียงที่บางคนมีมากบางคนมีน้อย คนมีโมหะความหลงผิดมากก็ทำไม่ดีไม่งามไม่ถูกไม่ชอบหนักมาก คนมีโมหะความหลงผิด

น้อยก็ทำหนักน้อยเป็นไปตามอำนาจของความผิดอย่างแท้จริง แต่โมหะที่ทำให้หลงผิดตั้งแต่คิดผิดเห็นผิดจนถึงทำผิดได้นั้น ไม่อาจคุ้มครองใครให้พ้นจากทุกข์โทษภัยของการคิดผิดเห็นผิดทำผิดได้เลย แม้แต่จะทำให้ผลอันเป็นทุกข์โทษภัยลดน้อยลง โมหะก็ช่วยไม่ได้ โมหะได้แต่เพิ่มทุกข์โทษภัยให้มากมายขึ้นเท่านั้น การจะดูหน้าตาโมหะในใจตนให้รู้จัก จึงอาจดูได้ด้วยการดูทุกข์โทษภัยที่เกิดแก่ตน แม้มีมากก็รู้ได้ว่าโมหะในใจตนมีมาก จึงเป็นเหตุให้คิดผิดเห็นผิดจนถึงทำผิดมาก ได้รับผลเป็นทุกข์โทษภัยมาก คิดผิดเห็นผิดทำผิดในทางใดมากก็รู้ได้ว่ามีโมหะในทางนั้นมาก เช่น คิดผิดเห็นผิดว่าบุญบาปไม่มีแล้วทำบาปมาก ก็รู้ได้ว่ามีโมหะมากในเรื่องบุญบาป โมหะหรือความหลงผิดไม่มีปัญญารู้จริงในตัวอย่างนี้แหละที่จะทำให้ความทุกข์ในวัฏสงสารเพิ่มมากขึ้น มิใช่อย่างเดียวกับความไม่มีปัญญารู้ในเรื่องการศึกษาเล่าเรียนหรือในการหาเลี้ยงชีพให้สมบูรณ์พูนสุขที่เป็นปัญญาในทางโลกแท้ๆ ซึ่งไม่นับเป็นโมหะหรือความหลง

ดังนั้น เมื่อจะทำโมหะหรือความหลงที่มีอยู่ใน

สามัญชนทุกคนให้ลดน้อยลงจนถึงหมดสิ้นไป คือจนถึงเปลี่ยนสภาพจิตใจจากความเป็นบุถุชนให้เป็นอริยบุคคล ต้องอบรมปัญญาให้ยิ่งขึ้นเป็นลำดับ และต้องเป็นการอบรมปัญญาที่จะทำให้กิเลส คือตัวโมหะลดน้อยลง นั่นก็คือ ต้องอบรมปัญญาที่จะทำให้ความทุกข์ในการต้องเวียนว่ายตายเกิดให้ลดน้อยลงเป็นลำดับจนถึงหมดสิ้นไป ได้มีความสุขอย่างยิ่ง จนถึงได้มีบรมสุขคือถึงพระนิพพาน อันเป็นผลสูงสุดของการทำดีได้ดีในพระพุทธศาสนา ที่ไม่มีในศาสนาอื่น

ความหลงเหมือนความฝัน

ปัญญาเท่านั้นที่จะทำให้โมหะหรือความหลงผิดลดน้อยลงได้ จึงต้องตั้งใจจริงพากเพียรอบรมปัญญาในทางพระพุทธศาสนาให้สม่ำเสมอ

อันความง่วงเหงาหาวนอน เซื่องซึม ฟุ้งซ่าน ลังเลเคลือบแคลงสงสัย ก็เป็นโมหะ เพราะนิวรณ์หรืออาการดังกล่าวนั้นเป็นเหตุให้ความคิด ความเห็น ความเชื่อ และความรู้ ผิดไปจากความจริง ผู้ที่ง่วง ที่ซึม ที่ฟุ้ง ที่ลังเล ที่สงสัยเป็นผู้ที่ปัญญาไม่อาจเกิดได้ และเมื่อปัญญาไม่เกิด โมหะก็เกิดนี้เป็นธรรมดา นึกถึงตัวเองก็จะเห็นได้ไม่ยาก เวลาที่ง่วง หรือซึม หรือฟุ้ง หรือลังเล หรือสงสัย ย่อมเป็นเวลาที่ไม่อาจใช้ปัญญาพิจารณาให้เกิดความคิด ความเห็น ความเชื่อ หรือความรู้ ให้ถูกต้องตามความเป็นจริงได้ตามสมควร

เวลานั้นเป็นเวลาที่มีโมหะมาก มีความหลงผิดมาก

ถ้าจะเปรียบความหลงเป็นความหลับ ความคิด ความเห็นและความเชื่อความรู้ของผู้มีความหลงก็เปรียบเหมือนความฝันคือไม่จริง แต่ขณะฝันหรือขณะมีความหลงย่อมคิดว่าจริง ย่อมยินดียินร้ายไปตามเหตุการณ์ที่ประสบ ทุกคนจะรู้ว่าฝันต่อเมื่อตื่นแล้ว เมื่อยังหลับฝันอยู่จะคิดว่าเป็นความจริง ผู้หลงอยู่ก็เหมือนกัน เรียกได้ว่าเป็นผู้ฝันไปทั้งกำลังตื่นอยู่ เมื่อประสบโลกธรรม ธรรมสำหรับโลกอันเป็นอิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่น่าปรารถนา เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ก็ตื่นเต้นยินดี เมื่อประสบอนิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา เช่น เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์ ก็ยินร้ายฟุบแฟบ เสียใจ เพราะรู้สึกว่าเป็นการได้เสียจริง ๆ เมื่อได้ก็ดีใจ เสียก็เสียใจ นี้เป็นธรรมดาของสามัญชน แต่เมื่อพูดถึงในกระแสธรรมก็เรียกว่า เป็นความหลง

นอกจากนี้ยังมีความสำคัญผิด เชื่อผิดต่างๆ ในเรื่องทั้งหลาย ซึ่งเป็นตัวความหลงอย่างชัดแจ้งอีกมาก ทุกคนเมื่อพิจารณาดูเหตุการณ์ที่ตนเองประสบอยู่ก็ย่อมรู้ว่าได้เคยมีความเห็น ความเข้าใจ และความเชื่อผิดมา

แล้วหลายสิ่งหลายอย่าง ขณะไม่รู้ก็ย่อมเห็นว่าจริง ครั้นรู้แล้วจึงจะเปลี่ยนความเห็นได้ว่าไม่จริง เป็นความสำคัญผิดเชื่อผิดของตัวเอง

สรุปได้ว่า โมหะความหลงผิด ถือเอาผิดนี้ คือ ถือเอาผิดจากสัจจะ ตัวความจริง สัจจะคือตัวความจริงเป็นอย่างหนึ่ง ถือเอาเป็นอย่างหนึ่ง เช่น สัจจะเป็นทุกข์ แต่ถือเอาเป็นสุข สัจจะเป็นเหตุเกิดทุกข์ ถือว่าไม่ใช่เหตุเกิดทุกข์ สัจจะเป็นความดับทุกข์ ถือว่าเป็นความไม่มีสุข สัจจะเป็นทางปฏิบัติให้ดับทุกข์ ถือว่าให้เกิดทุกข์ ฉะนั้น เมื่อมีโมหะถือเอาผิดจึงเหมือนหลับ แล้วฝันเห็นบ้างรางๆ แต่ไม่จริง หลงยินดียินร้ายอยู่ คนสามัญเป็นดังนี้ และยากจะรู้สึกว่ากำลังหลับฝันอยู่ ก็เหมือนคนหลับฝันไม่รู้สึกตัว คิดเห็นในขณะฝันว่าเป็นจริง

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ตื่นด้วยความรู้ในสัจจะทั้งหลายตามความจริง ทรงเห็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ทรงเห็นเหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ตามเป็นจริง และทรงเห็นสัจจะทางปฏิบัติให้ดับทุกข์ จึงทรงรู้โลกธรรมตามจริงจะเป็นอิฏฐารมณ์อนิฏฐารมณ์ก็ตาม ทรงรู้ว่าเป็นธรรม

คือเรื่องของโลก อยู่ในโลก จะเป็นบุถุชนหรืออริยบุคคล ก็ต้องพบโลกธรรมซึ่งเป็นเรื่องโลก จะปรารถนาหรือไม่ก็ต้องพบ และได้ทรงตรัสรู้ว่าโลกธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ แปรปรวนเป็นธรรมดา มีได้ต้องมีเสีย เมื่อยึดเอาไว้ก็จะเป็นทุกข์ ไม่ต้องเป็นเรื่องภายนอก ชีวิตนี้เอง เมื่อมีเกิดก็ต้องแตกดับเป็นโลกธรรมเหมือนกัน ไม่มีใครบังคับเอาไว้ได้ เมื่อทำความรู้ให้เข้าถึงความจริงดังนี้ ก็จะไม่ไปฝืนโลก ไม่ไปรั้งโลก เหมือนรั้งดวงอาทิตย์ไม่ให้โคจร โลกหมุนก็ให้หมุนไป โลกธรรมก็หมุนไปด้วย มีเช้าแล้วก็สาย บ่าย เย็น จะให้เช้าอยู่เสมอไม่ได้ แม้จะเย็นค่ำไปแล้วก็จะกลับมาเช้าใหม่ ธรรมดาหมุนเวียนอยู่ดังนี้

ผู้มีความรู้ในคติธรรมดาของโลกธรรมตามสัจจะ ไม่ยึดถือในทางผิดธรรมดา ปล่อยให้เป็นไปตามธรรมดา คือปล่อยวาง เรียกว่าเป็นผู้ตื่นด้วยความรู้ ปราศจากโมหะคือความหลงจักไม่มีความยินดียินร้ายความฟูขึ้นฟุบลงอีกต่อไป

ธรรมคือดวงประทีปส่องความจริง

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้รู้จนตื่น จึงทรงได้พระนามว่าพุทโธ และเพราะเหตุนี้จึงทรงเบิกบานแล้ว เพราะปราศจากทุกข์ทั้งปวง ทรงรู้เต็มที่ ทรงมีคุณธรรมทั้งปวงเต็มที่ ไม่บกพร่อง เพราะทรงมีความรู้ที่สมบูรณ์ไม่บกพร่อง ไม่มีสัจจะอะไรที่ไม่ทรงรู้ ทรงรู้บริบูรณ์ ทรงสิ้นทุกข์ สิ้นความเศร้าหมองด้วยประการทั้งปวง จึงทรงเบิกบานเต็มที่ เหมือนดอกบัวเมื่อต้องแสงอาทิตย์ ปัญญาตรัสรู้ก็เทียบได้กับแสงอาทิตย์ เมื่อตรัสรู้ก็ทรงเบิกบานเต็มที่ ไม่บกพร่อง จึงได้พระนามพุทโธ เมื่อทรงแสดงธรรมก็เพื่อให้ผู้ฟังตื่นด้วยความรู้ คือรู้จนตื่นจากหลับคือความหลงใหลดังกล่าว

ธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นดวงประทีปที่จะส่องให้รู้สัจจะคือความจริงดังกล่าว แต่ผู้ที่มีความมืดหุ้มห่อ

มากเหมือนคนตาบอด แม้จะมีแสงสว่างอยู่ก็ไม่เห็น สิ่งที่ทำให้เกิดความมืดเหมือนตาบอดก็ได้แก่โลกธรรมทั้งหลายเป็นต้น เมื่อลุ่มหลงเกินไป แสงสว่างคือธรรมยากจะส่องเข้าถึงจิตใจ ผู้ที่สนใจศึกษาให้รู้คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้รู้สัจจะพอสมควร ปฏิบัติตัวให้มีสติปัญญาในธรรมพอสมควร ย่อมได้เปรียบเวลาประสบโลกธรรมทั้งหลาย จักพอมีแสงสว่างให้เห็นความจริงโลกธรรมทั้งปวงจะไม่ทำให้ตาบอด ซึ่งตาบอดแล้วแสงสว่างก็ไร้ประโยชน์ ต้องตาดี มีแสงสว่างลืมตามองก็จะเห็นสัจจะคือความจริง เพราะฉะนั้น ผู้ยังมีตาดี เรียกว่ามีละอองในจักษุน้อย ก็ยังพอเป็นเวไนย คือพระพุทธเจ้าทรงแนะนำสั่งสอนอบรมได้ สามารถใช้ตาอาศัยธรรมเป็นแสงสว่างให้เห็นสัจจะคือความจริงได้

อันการจะปฏิบัติให้เกิดสติปัญญาในธรรมนั้นในชั้นต้นท่านให้อาศัยสัญญาคือการจำได้หมายรู้ เช่นจำไว้ให้ได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ และทรงสั่งสอนไว้ว่าทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ ทุกสิ่งไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลง และไม่อยู่ใต้อำนาจการบังคับบัญชาหรือความปรารถนาต้องการ

ของผู้ใดทั้งสิ้น เมื่อทุกสิ่งเป็นดังกล่าวจึงไม่ควรไปยึดมั่นถือมั่นให้เที่ยง ให้ไม่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปตามความปรารถนาต้องการของตน เพราะแม้ไปยึดมั่นถือมั่นให้ผิดจากสัจจะเช่นนั้นแล้ว เมื่อไม่เป็นไปตามความยึดมั่นถือมั่นเพราะเป็นไปไม่ได้ ก็ย่อมจักผิดหวังเสียใจเกิดความทุกข์ ความยินร้าย

การที่จะให้แลเห็นอย่างชัดเจนด้วยปัญญาของตนเองว่าทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ย่อมเป็นการยากสำหรับคนทั่วไป จึงเป็นการจำเป็นจะต้องอาศัยสัญญาการจำได้หมายรู้เป็นทางดำเนิน เช่น ผู้ที่กลัวความแก่ ไม่ต้องการแก่ ต้องการเป็นหนุ่มสาวสวยสดงดงามอยู่เสมอตลอดไป ก็จำเป็นจะต้องอาศัยสัญญาจำคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ว่าเมื่อเกิดแล้ว ต้องแก่ต้องเจ็บ ต้องตาย จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทุกคนถ้าไม่ตายเสียก่อนแก่ก็หนีความแก่ไม่ได้ ต้องแก่ด้วยกันทั้งนั้นเมื่อถึงวาระหนึ่ง ผู้ที่ไม่ต้องการแก่ ดิ้นรนจะรักษาความไม่แก่ไว้เสมอ นับว่าเป็นผู้ยึดมั่นถือมั่นในทางที่ผิด ต้องนึกถึงที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ดังกล่าว แล้วพยายามปลงใจเสียให้ได้ ว่าทุกคนต้องแก่ เช่นเดียวกับที่ต้องตาย

ถ้าไม่อาศัยสัญญาคือความจำได้หมายรู้ จะมุ่งหน้าใช้แต่ปัญญาตนเองให้สามารถรู้แจ้งเห็นจริงในอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ย่อมจะตายเปล่าโดยไม่อาจรู้แจ้งเห็นจริงเลย โดยไม่อาจทำโมหะความหลงผิดให้ลดน้อยถึงหมดสิ้นไปได้เลย

การอาศัยสัญญาจึงเป็นความสำคัญและจำเป็นไม่น้อย สำหรับผู้ต้องการจะลดกิเลสให้น้อยลงจนถึงหมดสิ้นไปอย่างสิ้นเชิง พระพุทธองค์ตรัสรู้ไว้อย่างไร และทรงสั่งสอนไว้อย่างไร ควรต้องศึกษาให้รู้ให้เข้าใจ จะได้เลือกหยิบยกไปเป็นสัญญาประกอบความเพียรพยายามพิจารณาเจริญปัญญาเพื่อทำโมหะความหลงให้ลดน้อยลง ไม่เป็นเหตุนำมาซึ่งความทุกข์ร้อนนานาประการ

ความจำคือจุดเริ่มต้นของปัญญา

อันการเกิดขึ้นแห่งปัญญาเห็นจริงด้วยตนเองในเรื่องใดก็คือการดับไปซึ่งโมหะความหลงผิดจากความจริงในเรื่องนั้น ดังนั้น การอาศัยความจำได้หมายรู้ในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าประกอบความเพียรพิจารณาให้เกิดปัญญาเห็นจริงด้วยตนเอง จึงเป็นการปฏิบัติเพื่อทำโมหะความหลงผิดจากความจริงในเรื่องทั้งปวงให้ลดน้อยถึงหมดสิ้นไปได้

สามัญชนทั้งปวงมีความยึดมั่นถือมั่น จะให้สิ่งทั้งหลายเที่ยง ให้ไม่แปรปรวนเปลี่ยนแปลง ให้เป็นไปตามอำนาจความปรารถนาต้องการของตน แต่สิ่งทั้งหลายไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลง ไม่เป็นไปตามอำนาจความปรารถนาต้องการของผู้ใด พระพุทธองค์ตรัสรู้ทรงเห็นแจ้งในสัจจธรรมนี้ และได้

ทรงแสดงไว้ในพระธรรมคำสั่งสอนอันเปรียบเสมือนดวงประทีปส่องโลกให้สว่าง พ้นจากความมืดคืออวิชชาหรือโมหะที่หุ้มห่ออยู่ ผู้ต้องการให้จิตใจพ้นจากความมืด มีความสว่าง นั่นคือพ้นจากความทุกข์ได้มีความสุข ต้องจำสัจจธรรมที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้ให้แม่นยำ เมื่อโมหะความหลงผิดในเรื่องหนึ่งเรื่องใดแสดงตัวขึ้นในจิตใจ สัญญาความจำได้ในสัจจธรรมที่ทรงสอนไว้จะเป็นเครื่องช่วยยับยั้งความหลงผิดได้ มากหรือน้อยแล้วแต่กำลังของสติและปัญญา เช่นคนหนุ่มคนสาวที่หลงยินดีมีความหนุ่มความสาว ปรารถนาจะยึดยุดความหนุ่มสาวนั้นไว้ ให้เที่ยง ให้ไม่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปตามความปรารถนาต้องการของตน พยายามทำทุกอย่างที่คิดว่าจะเกิดผลดังความหลงผิด เป็นต้นว่าบำรุงรักษาด้วยประการต่าง ๆ แต่การกระทำเช่นนั้นหาอาจทำให้สัจจธรรมเปลี่ยนแปลงได้ไม่ ทุกสิ่งในโลกนี้ตกอยู่ใต้กฎของสัจจธรรม คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงและไม่เป็นไปตามอำนาจความปรารถนาต้องการของผู้ใด แม้จะบำรุงรักษาเพียงใดก็ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปและต้อง

ไม่เป็นไปตามความปรารถนาพอใจของผู้ใดทั้งสิ้น นั่นก็คือเป็นหนุ่มเป็นสาว ก็ไม่ใช่ว่าจะเป็นหนุ่มเป็นสาวอยู่ได้เสมอไป จะต้องแก่ เริ่มแต่แก่น้อย แล้วก็แก่มาก แก่เข้าทุกที

ผู้ที่มีสัญญาจำที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ได้ดังกล่าวหากจะหลงยินดีขึ้นมา แม้สัญญาที่จำได้นั้นปรากฏขึ้นด้วยก็จะยับยั้งความหลงยินดีนั้นได้ ทำให้สติเกิดขึ้นได้ และปัญญาของตนเองเกิดขึ้นด้วยเมื่อใด เมื่อนั้นก็จะทำให้ความหลงยินดีหมดสิ้นไป

มีคนเป็นจำนวนไม่น้อยที่ต้องเป็นทุกข์เพราะพยายามต่อสู้ไม่ให้แก่ นับว่าเป็นการต้องเป็นทุกข์เปล่าจริง ๆ เพราะถึงอย่างไรก็หนีความแก่ไม่พ้น ทุกข์หรือไม่ทุกข์ ทุกคนต้องแก่ เช่นนี้แล้วน่าจะพิจารณาดูว่าควรจะทุกข์เพราะกลัวแก่หรือไม่ควร การที่จะห้ามไม่ให้ตกแต่งบำรุงรักษาร่างกายของแต่ละคนนั้นเป็นสิ่งห้ามกันได้ยาก ยากทั้งที่ผู้อื่นจะห้ามและยากทั้งที่ตัวเองจะห้ามใจตัวเองด้วย ดังนั้น ทางที่ดีก็น่าจะให้เป็นว่าตกแต่งบำรุงรักษากันไปพลาง แต่ก็ต้องมีสัญญาคือจำไว้ให้ได้ด้วยว่า ถึงอย่างไรก็ไม่มีใครหนีความแก่ได้ ทุกคน

ต้องแก่ เราเองก็ต้องแก่ เป็นหลักธรรมดา เป็นสัจจธรรม ฝืนไม่ได้ แก้ไขไม่ได้ การปล่อยใจให้เป็นทุกข์กลัวความแก่อยากจะหลีกเลี่ยงความแก่ คือการยอมให้ใจตกอยู่ใต้อำนาจของโมหะความหลงผิดประการหนึ่ง

ผู้ต้องการยกระดับจิต ทำจิตให้เบาบางจากกิเลสต้องแก้ความหลงผิดประการนี้ให้ได้ด้วยเหมือนกัน จึงจะสามารถมีความสุขได้ ไม่เช่นนั้นทุกครั้งที่ส่องกระจกเห็นตนเอง เห็นความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของตนเองจะเกิดความทุกข์ จิตใจเศร้าหมอง เพราะอำนาจโมหะความหลงผิดที่ต้องการจะไม่แก่ จิตใจที่เศร้าหมองจะไม่ช่วยให้อะไรดีขึ้น แก่ก็จะต้องแก่ และจะเป็นการแก่อย่างเศร้าหมอง ไม่ผ่องใส แต่ถ้าเลิกกลัวแก่เสียได้ ด้วยอาศัยสัญญาพิจารณาให้เห็นตามความจริงก็จะเป็นการแก่ที่ไม่เศร้าหมอง ที่ผ่องใส ใช้สติและใช้ปัญญาโดยอาศัยสัญญา พิจารณาให้เห็นจริงตามที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ว่า ทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เป็นอนัตตาไม่อยู่ใต้อำนาจการบังคับบัญชาหรือความปรารถนาต้องการของผู้ใด สังขารร่างกายนี้ก็เช่นกัน เป็นอนิจจังทุกขัง อนัตตา

ความงามที่แท้จริง

คนเป็นจำนวนมากพยายามต่อต้านความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสังขาร หรือพูดง่าย ๆ ว่าพยายามต่อต้านความแก่ พยายามจะไม่ให้ตนแก่ นั่นก็เป็นเพราะมีโมหะ ความหลงผิด คิดว่าคงจะมีวิธีใดวิธีหนึ่งที่ให้ผลสมปรารถนา คือ ทำไม่ให้แก่ได้ ซึ่งถ้าโมหะความหลงผิดนั้นสิ้นไปเมื่อไร ก็จะรู้ชัดว่าไม่มีวิธีหนึ่งวิธีใดที่จะยับยั้งความไม่เที่ยงของสังขารร่างกายได้เลย

ยังมีโมหะความหลงผิดอีกชั้นหนึ่งที่เป็นเหตุให้พยายามต่อต้านความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสังขารร่างกาย มิให้ผ่านจากหนุ่มสาวไปสู่ความเฒ่าชรานั้นคือความหลงผิดคิดว่าความสวยสดงดงามของความเป็นหนุ่มเป็นสาวนั้นมีความสำคัญเหนือความดี ถ้าไม่มีความหลงผิดเช่นนี้แล้ว ก็จะต้องพยายามทำความดี

สร้างความดี อบรมจิตใจให้มีความดียิ่งกว่าที่จะพยายามบำรุงรักษาร่างกายต่อต้านความแก่ชรา

การพยายามบำรุงรักษาร่างกายให้มีกำลังแข็งแรงเสมอเป็นการดี แต่การพยายามบำรุงรักษาจิตใจให้เข้มแข็งสมบูรณ์ด้วยความดียิ่ง ๆ ขึ้น เป็นการดียิ่งกว่า ผู้มีปัญญาเห็นถูกย่อมจะเห็นเช่นนี้ แต่ผู้มีโมหะความหลงผิดย่อมจะไม่เห็นเช่นนี้ ย่อมจะถูกโมหะความหลงผิดนี้นำไปสู่ความหลงผิดอีกชั้นหนึ่งดังกล่าวแล้ว คือความหลงผิดว่าจะสามารถต่อต้านความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสังขารร่างกายได้ และเมื่อทำไม่ได้สำเร็จก็จะเกิดความทุกข์ โมหะย่อมนำให้เกิดทุกข์ต่าง ๆ กันเช่นนี้

สามีภรรยาที่อยู่กันจนแก่เฒ่านั้นมิใช่ว่าจะไม่แลเห็นความแก่เฒ่าของกันและกัน แต่ทั้ง ๆ ที่เห็นแต่ก็เหมือนไม่เห็น เพราะมีสิ่งอื่นที่เห็นเด่นชัดกว่า มีความสำคัญเหนือกว่า สิ่งนั้นคือความดีที่มีต่อกัน สามีภรรยาที่แยกกันตั้งแต่ยังไม่แก่ไม่เฒ่า มิใช่ว่าจะนึกล่วงหน้าไปถึงความแก่เฒ่าไม่สวยไม่งามของแต่ละฝ่าย ที่จริงก็ยังเห็นความสวยงามความหนุ่มสาวของกันและกันอยู่ แต่ทั้ง ๆ ที่เห็นแต่ก็เหมือนไม่เห็น เพราะมีสิ่งอื่นที่เด่นชัด

กว่า สำคัญกว่า นั่นคือการไม่เห็นความดีของกันและกัน แม้พิจารณาความจริงนี้ให้เห็นด้วยปัญญาย่อมไม่เดือดร้อนกลัวความแก่ ย่อมเห็นจริงว่าความดีสำคัญกว่าความสวยสดงดงามของหนุ่มสาว ย่อมเบิกบานที่จะให้ความคิดและสติปัญญาสรรค์สร้างความดีเต็มความสามารถ

ผู้ที่ทำความดีสม่ำเสมอจะมีความดีเป็นนิสัยเป็นพื้นใจผู้มีปัญญาย่อมเห็นจริงเช่นนี้ แต่แม้จะยังไม่เกิดปัญญาเห็นจริงด้วยตนเอง ยังมีโมหะความหลงผิดอยู่ ก็อาจทำปัญญาในเรื่องนี้ให้เกิดขึ้นได้ ด้วยวิธีที่กล่าวแล้ว คืออาศัยสัญญาเป็นทางดำเนิน จำที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ แล้วพิจารณาตามไปจนเกิดปัญญาของตนเอง เห็นจริงตาม ว่าความดีทำให้เสมอจะยังใจให้เป็นใจที่ดี และใจที่ดีนี้แหละเป็นใจที่มีค่าเหนือค่าของสิ่งอื่นใดทั้งหมด

อย่างไรก็ตาม มีโมหะความหลงผิดอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้รู้จักความดีไม่ถูกต้องตามเป็นจริง ไปถือเอาความไม่ดีเป็นความดี ถือเอาความดีเป็นความไม่ดี นี้ปรากฏมีอยู่เสมอ เช่น ถือเอาการที่สามารถสร้างตนให้มั่งมีขึ้น

ได้ด้วยวิธีไม่สุจริตว่าเป็นความดี และถือเอาการที่ต้องยากจนเพราะไม่ใช้วิธีทุจริตว่าเป็นความไม่ดี เป็นต้น โมหะความหลงผิดเช่นนี้ทำให้คนทำผิดโดยคิดว่าเป็นถูก จึงทำได้ทำเอา ไม่ตะขิดตะขวงและไม่หยุดยั้ง สำหรับผู้ทำเพื่อเงินก็ทำอย่างที่เรียกกันว่าไม่รู้จักอิ่ม ไม่รู้จักพอ ซึ่งก็เพราะอำนาจของโมหะเท่านั้นทำให้เป็นไป คือเมื่ออำนาจของโมหะทำให้เห็นว่าทำเช่นนั้นถูกทำเช่นนั้นดี แล้วทำไมเล่าจึงจะไม่ควรทำต่อไปในเมื่อเป็นการทำถูก เป็นการทำดี เมื่อใดสามารถทำลายโมหะความหลงผิด ในเรื่องเห็นดีเป็นชั่ว เห็นชั่วเป็นดีเสียได้ แม้เพียงเล็กน้อยก็จะทำความชั่วความไม่ดีเหมือนแต่ก่อนไม่ได้ จะรู้จักตะขิดตะขวง จะรู้จักยับยั้ง ทั้งนี้ก็เพราะอำนาจของปัญญารู้ตามเป็นจริงช่วยยับยั้งไว้

ก็ใครเล่าที่ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของโมหะความหลงผิดจะยินดีทำความชั่ว จะไม่ยินดีทำความดี พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ว่า การกระทำทุกอย่างมีผล ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ถ้าไม่มีโมหะความหลงผิดจะไม่มีใครทำชั่ว จะมีแต่คนทำดี โมหะจึงเป็นเหตุแห่งการทำชั่วที่จะนำให้เกิดผลชั่ว โมหะจึงเป็นสิ่งที่ทุกคนควรพยายาม

ทำให้ลดน้อยลงจากจิตใจของตนเป็นลำดับลำดับไป ด้วยการอบรมปัญญาทางพระพุทธศาสนาให้เจริญยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ๆ เช่นเดียวกัน

ความสกปรกล้างได้ด้วยน้ำสะอาดฉันใด โมหะความหลงผิด ก็ทำลายได้ด้วยปัญญาฉันนั้น

รู้อะไรจึงจะไม่ถือผิด

ปัญญานั้นเป็นเครื่องทำลายโมหะได้ ไม่มีอะไรอื่นจะทำลายโมหะได้นอกจากปัญญาเท่านั้น โมหะคือความมืด ปัญญาคือแสงสว่าง แสงสว่างส่องเข้าถึงที่ใดย่อมทำที่นั้นให้สว่าง ย่อมทำที่นั้นให้สิ้นความมืด ผู้มีปัญญาในเรื่องใด จึงสิ้นโมหะในเรื่องนั้น มากน้อยตามระดับของปัญญา ผู้ใดมีปัญญาเห็นอนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป อนัตตา ความไม่เป็นไปตามปรารถนาต้องการของผู้ใด ผู้นั้นย่อมไม่มีความยึดมั่นถือมั่น เห็นอนิจจังทุกขัง อนัตตา ในเรื่องใดสิ่งใด ย่อมไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องนั้นสิ่งนั้น เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในเรื่องทั้งปวง สิ่งทั้งปวง ย่อมไม่มีความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องทั้งปวงสิ่งทั้งปวง

แต่สำหรับบุคคลทั่วไป เป็นการยากที่จะแลเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แม้เพียงในเรื่องใดสิ่งใดอย่างถนัดชัดเจนด้วยปัญญา จะเห็นได้ก็เพียงโดยสัญญาความจำได้ระลึกได้ถึงที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้ แต่แม้เพียงเท่านั้นก็ยังดีกว่าจำไม่ได้ระลึกไม่ได้เสียเลย แสงสว่างที่เกิดจากการจำได้ระลึกได้ แม้จะเป็นแสงสว่างเพียงเล็กน้อย ก็ย่อมดีกว่ามืดสนิทไม่มีแสงสว่างเสียเลยแม้เพียงเลือนลาง

ดังนั้น ในขั้นต้นสำหรับทุกคน จึงควรจำไว้ให้ได้ว่าพระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้อย่างไร พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้ว่า ทุกสิ่งเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ไม่อยู่ใต้อำนาจความปรารถนาต้องการของผู้ใดทั้งสิ้น จำไว้ระลึกไว้ จะเหมือนมีแสงสว่างประจำตนอยู่เสมอ จะไม่อยู่ในความมืดสนิทจนเกินไป และเมื่อใดจะสามารถทำปัญญาให้เห็นจริงตามที่จำไว้ได้นั้นบ้าง แสงสว่างประจำตนก็จะแจ่มใสยิ่งขึ้น จะขับไล่ความมืดให้จางหายไปได้ยิ่งขึ้น ความยึดมั่นถือมั่นจะลดน้อยลง ความสงบสุขจะเกิดตามมาพร้อมกัน เหมือนผู้อยู่ในที่สว่างไสวเห็น

ได้ว่าอันตรายอยู่ตรงไหน ย่อมระวังตัวได้ถูกต้อง ย่อมรักษาตัวให้พ้นอันตรายนั้นได้ ผู้อยู่ในที่มืดสนิทจะเห็นไม่ได้ว่าอันตรายมีอยู่ตรงไหน ย่อมไม่มีทางระวังรักษาตัวให้พ้นอันตรายนั้นได้ จักได้รับทุกข์โทษของอันตรายนั้น

แม้ผู้ใดเห็นอนิจจัง หรือทุกขัง หรืออนัตตา เพียงประการใดประการหนึ่ง ก็จะเหมือนเห็นทั้ง ๓ ประการพร้อมกัน คือ แม้เห็นว่าไม่เที่ยงเพียงอย่างเดียว ความเห็นว่าเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ก็จะปรากฏขึ้นพร้อมกันด้วย หรือแม้เห็นว่าเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเพียงอย่างเดียว ความเห็นว่าเป็นอนิจจังไม่เที่ยง เป็นอนัตตา ไม่เป็นไปตามความปรารถนาต้องการ ก็จะปรากฏขึ้นพร้อมกันด้วย หรือแม้เห็นว่าเป็นอนัตตา ไม่เป็นไปตามความปรารถนาต้องการของผู้ใดเลยเพียงอย่างเดียว ความเห็นว่าเป็นอนิจจัง เป็นทุกขังก็จะปรากฏขึ้นพร้อมกันด้วย ดังนั้น แม้จะพอใจเพียงพิจารณาให้เกิดปัญญาในประการใดประการหนึ่งใน ๓ ประการนี้เท่านั้น ก็จะได้รับผลเต็มที่เหมือนพิจารณาทั้ง ๓ ประการไปพร้อมกัน คือย่อมทำให้เกิดปัญญาเป็นแสงสว่างทำลายโมหะความหลงอันเป็นความมืดให้

ลดน้อย ถึงหมดสิ้นไปได้ เมื่อโมหะความหลงผิดลดน้อยลง ความยึดมั่นถือมั่นก็ลดน้อยลง ภัยคือความทุกข์ร้อนอันเกิดแต่ความยึดมั่นถือมั่นก็จะลดน้อยลงด้วยความเป็นสุขย่อมเพิ่มขึ้นโดยนัยนี้

ลองพิจารณาสิ่งที่ทุกคนมี คือความรัก หรือบุคคลผู้เป็นที่รัก สิ่งอันเป็นที่รัก พิจารณาว่าบุคคลผู้เป็นที่รักหรือสิ่งอันเป็นที่รัก เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ทั่วไปมากบ้างน้อยบ้างเพราะเหตุใด ก็จะพบว่า เพราะเหตุที่ผู้มีความรักในบุคคลหรือในสิ่งนั้น ๆ ไปยึดมั่นถือมั่นจักให้ผู้นั้นสิ่งนั้นเป็นไปตามความปรารถนาต้องการของตน เช่น ต้องการให้บุคคลผู้เป็นที่รักมีความรู้สึกต่อตนเช่นไรก็เช่นนั้น คือเคยรักตนมากก็ต้องการให้เป็นเช่นนั้นตลอดไป ซึ่งเป็นไปไม่ได้ จิตใจหรือความรักก็เช่นเดียวกับสิ่งทั้งปวง คือเห็นอนัตตา ไม่เป็นไปตามอำนาจความปรารถนาต้องการของผู้ใดเลย แม้ท่านผู้สูงสุดด้วยวาสนาบารมีก็หามีอำนาจทำให้ผู้หนึ่งผู้ใดมีความรักที่ไม่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงดังที่ปรารถนาต้องการได้ไม่ บางเวลาความรักก็อาจเพิ่มขึ้น บางเวลาก็อาจลดน้อยลง บางเวลาก็อาจไม่มีเลย ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ไปเป็นธรรมดา สังเกตใจตนเอง ทุก

คนก็ย่อมเห็นความจริงนี้ประจักษ์ชัด เพราะความเปลี่ยนแปลงในใจตนเองก็มีอยู่เช่นกัน มิใช่ว่ามีอยู่แต่ในใจผู้อื่นเท่านั้น และความเปลี่ยนแปลงนี้ก็มิใช่ว่าเป็นไปตามอำนาจความปรารถนาต้องการให้เป็นเช่นนั้น มันเป็นไปเองเพราะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ผู้ไม่รู้ทันตามความจริง ไปยึดมั่นถือมั่นจะให้เป็นเช่นนั้น เช่นนี้ ย่อมเป็นทุกข์เพราะความไม่สมหวัง เพราะความรักที่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงนั้น แต่ผู้รู้ทันตามความเป็นจริง ว่าความรักต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา ย่อมไม่ยึดมั่นถือมั่น เมื่อเป็นเช่นนี้ย่อมไม่เป็นทุกข์เพราะความไม่สมหวัง ย่อมไม่เป็นทุกข์เมื่อความรักแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมดา

ทุกคนมีความรัก มีบุคคลเป็นที่รัก มีสิ่งเป็นที่รัก แม้พยายามให้เห็นความไม่เที่ยง หรือความทนอยู่ไม่ได้ หรือความไม่อยู่ใต้อำนาจปรารถนาต้องการของใครเลย ย่อมมีความสงบสุขในจิตใจได้พอสมควร ดังนั้นจึงควรพิจารณาอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไว้ให้เสมอ จะได้ไม่เป็นทุกข์จนเกินไปเมื่ออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏชัดเจนพอสมควร

ปัญญาที่แท้จริง

พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตา จากที่ทรงแสดงไว้เช่นนั้น อาจกล่าวได้ง่าย ๆ ว่า แม้ผู้ใดเห็นสิ่งใดไม่เที่ยง ย่อมเห็นสิ่งนั้นเป็นทุกข์คือทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป และเมื่อเห็นสิ่งใดเป็นทุกข์ก็ย่อมเห็นสิ่งนั้นเป็นอนัตตา คือไม่เป็นไปตามอำนาจความปรารถนาต้องการด้วย นั่นก็คือ แม้ผู้ใดเห็นอนิจจัง หรือทุกขัง หรืออนัตตา เพียงประการใดประการหนึ่ง ก็จะเห็นทั้ง ๓ ประการพร้อมกัน

การพิจารณาเรื่องทั้งปวงสิ่งทั้งปวงเพื่อให้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันเป็นตัวปัญญาอย่างยิ่ง จึงไม่จำเป็นต้องพิจารณาทั้ง ๓ ประการ เลือกพิจารณาเพียงประการใดประการหนึ่งที่ถูกอัธยาศัย หรือที่เหมาะกับ

เรื่องนั้นสิ่งนั้น เช่น เลือกพิจารณาว่าสังขารร่างกายเป็นอนิจจัง ก็พิจารณาไปว่าเป็นอนิจจังเท่านั้นได้ เมื่อใดเกิดปัญญาเห็นอนิจจัง ก็จะเห็นทุกขังเห็นอนัตตา ในสังขารร่างกายไปพร้อมกัน เหมือนได้พิจารณาไปพร้อมกันฉะนั้น เช่นนี้ที่ท่านกล่าวว่า เมื่อเห็นอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก็จักเห็นตลอดสาย

ได้กล่าวว่า การเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นตัวปัญญาอย่างยิ่ง ก็เพราะจะเป็นเหตุให้พ้นจากโมหะความหลงผิด จะเป็นแสงสว่างกลางความมืดส่องให้เห็นทุกข์โทษภัยของความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวงว่าเที่ยงว่าไม่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงและว่าเป็นไปได้ตามอำนาจความปรารถนาต้องการ

อันทุกข์โทษภัยของสิ่งใดก็ตาม หากผู้ใดเห็นถนัดชัดแจ้งว่ามีอยู่ ผู้นั้นย่อมไม่เข้าไปแตะต้องข้องเกี่ยวย่อมปลีกหนี เช่น ถ่านไฟอันลุกแดงเป็นสิ่งมีทุกข์โทษภัยคือความร้อนไหม้แก่ทุกคนทุกสิ่งที่เข้าไปแตะต้อง นี้ทุกคนรู้ชัด ทุกคนจึงไม่จับต้อง ด้วยกลัวทุกข์โทษภัยนั้นจะเกิดแก่ตน อันความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องทั้งปวงก็มีทุกข์โทษภัยเช่นเดียวกับการจับต้องถ่านไฟอันลุกแดง

แต่เพราะทุกคนไม่รู้ชัดจึงไม่กลัว จึงเข้าไปยึดมั่นถือมั่นไว้ และเมื่อได้รับทุกข์โทษภัยเพราะการยึดมั่นถือมั่นก็มีโมหะทำให้หลงผิดไปว่าทุกข์โทษภัยทั้งหลายที่เกิดกับตนนั้น เป็นเพราะผู้นั้นผู้นี้หรือสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นต้นเหตุ หาได้เห็นความจริงว่าเหตุที่แท้ของทุกข์โทษภัยที่ตนได้รับนั้นคือ ความยึดมั่นถือมั่นของตนเอง

การไม่เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นเหตุแห่งการยึดมั่นถือมั่นอันมีผลเป็นทุกข์โทษภัย เพราะเมื่อไปยึดมั่นถือมั่นว่าผู้นั้นผู้นี้หรือสิ่งนั้นสิ่งนี้เที่ยง ครั้นเมื่อผู้นั้นผู้นี้หรือสิ่งนั้นสิ่งนี้ไม่เที่ยงอยู่ได้ตามความยึดมั่นถือมั่น แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ไม่เป็นดังปรารถนาต้องการ ผู้ยึดมั่นถือมั่นย่อมได้รับความผิดหวัง ย่อมเศร้าเสียใจ ยึดมั่นถือมั่นมากในเรื่องสำคัญมาก ความผิดหวังและความเศร้าเสียใจย่อมมาก ยึดมั่นถือมั่นน้อยในเรื่องสำคัญน้อย ความผิดหวังและความเศร้าเสียใจก็ย่อมน้อยไปตามส่วน ไม่ยึดมั่นถือมั่นในอะไร ๆ เลย ย่อมพ้นจากความผิดหวังและความเศร้าเสียใจโดยสิ้นเชิง พระพุทธองค์จึงทรงสอนมิให้ยึดมั่นถือมั่น โดยได้ทรงกล่าวไว้ว่าสิ่งทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น

เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้นอีก ขอกล่าวว่า การไม่ยึดมั่นถือมั่นจักเกิดได้ต่อเมื่อแลเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือเห็นความไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลง ไม่เป็นไปตามความปรารถนาต้องการของผู้ใด ก็ถ้ารู้แจ้งแล้วว่าสิ่งใดก็ตามไม่เที่ยง เหมือนที่รู้แจ้งแล้วว่าถ่านไฟที่กำลังลุกแดงเป็นของร้อน ก็ย่อมไม่มีความเคลือบแคลงสงสัยว่าสิ่งนั้นอาจจะเที่ยง เหมือนที่ย่อมไม่มีความเคลือบแคลงสงสัยว่าถ่านไฟที่กำลังลุกแดงอาจจะเป็นของเย็น และความจริงหรือสัจจธรรมก็มีอยู่ว่าไม่มีสิ่งใดเที่ยง ทุกสิ่งไม่เที่ยง เช่นเดียวกับถ่านไฟที่กำลังลุกแดงทุกก้อนร้อน ผู้แตะต้องถ่านไฟที่กำลังลุกแดงย่อมถูกเผาไหม้ให้ร้อนรนฉันใด ผู้ยึดมั่นในสิ่งใดว่าเที่ยงก็ย่อมได้รับทุกข์โทษของการยึดมั่นนั้นฉันนั้น ผู้มีความยึดมั่นถือมั่นไม่ว่าในสิ่งใดก็ตาม เป็นผู้มีโมหะ และจะทำลายโมหะนี้ได้ก็ต้องอบรมปัญญาให้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันเป็นตัวปัญญาอย่างยิ่ง ที่จะนำไปสู่ความสุข พ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิง

ยึดถือในทางที่ดี

ความยึดมั่นถือมั่นอีกประการหนึ่ง คือความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเรา เป็นของเรา ซึ่งมีอยู่ทั่วไปในสามัญชน ซึ่งเป็นเหตุแห่งความทุกข์ร้อน ตัวอย่างมีอยู่มากหลายทั่วไป เช่น เมื่อได้ยินคำนินทาว่าร้ายตำหนิติเตียน หากไม่มีความยึดมั่นถือมั่นว่าผู้ที่ถูกนินทาว่าร้ายตำหนิติเตียนนั้นเป็นตัวเรา เป็นผู้เกี่ยวข้องเป็นของเรา ความโกรธความร้อนใจจะมีมาแต่ไหน การตำหนิติฉินนินทาว่าร้ายมีอยู่ทั่วไปให้ได้ยินได้ฟังอยู่เสมอ แต่เมื่อไม่เกี่ยวเนื่องถึงตัวเราถึงของเรา เราก็ไม่โกรธไม่ร้อนใจ นี้เห็นได้ชัด ๆ ว่า ความทุกข์ความเดือดร้อนไม่ได้เกิดเพราะคำนินทาว่าร้ายใด ๆ แต่เกิดเพราะการยึดมั่นถือมั่นว่านินทาว่าร้ายตัวเราของเราโดยแท้

แต่วิสัยของสามัญชน (หรือบุถุชน) ย่อมต้องมีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราเป็นของเราเป็นธรรมดา เพียงแต่ว่าผู้ใดจะมีน้อย หรือผู้ใดจะมีมาก และผู้ใดจะสามารถอาศัยการยึดมั่นถือมั่นนั้น ดำเนินไปสู่การประกอบคุณงามความดีได้หรือไม่เท่านั้น นั่นก็คือ เมื่อยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราเป็นของเราแล้ว ผู้ใดจะมีปัญญาสร้างสิ่งที่ถือเป็นตัวเราเป็นของเราให้มีคุณงามความดีได้เพียงใดหรือไม่ ข้อนี้เป็นสำคัญ เพราะเมื่อสามัญชนยากจะทำลายความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราเป็นของเราได้ ก็ควรจะหาทางทำให้การยึดมั่นถือมั่นเช่นนั้นไม่เป็นโทษถ่ายเดียว ควรจะให้เป็นคุณด้วย คือเมื่อเป็นตัวเราเป็นของเรา ก็ควรจะทำตัวเราทำของเราให้เป็นตัวเราเป็นของเราที่ดี ที่มีคุณมีประโยชน์ นั่นก็คือ ต้องอาศัยตัวเราของเรานี่แหละทำคุณงามความดี ไม่ทำความไม่ดีใด ๆ ไม่ใช่ยึดถือว่าเป็นตัวเราเป็นของเราแล้วก็หวังให้เจริญรุ่งเรืองได้ดีมีสุข ได้รับความยกย่องนับถือเป็นอย่างดีเสมอไป ไม่ว่าตัวเราของเราจะทำร้ายทำชั่วเพียงไหน

การยึดถือว่าเป็นตัวเราของเราเพื่ออาศัยทำคุณงามความดี ก็ยังนับว่าดีกว่ายึดถือเพื่อให้เป็นไปตาม

ความปรารถนาต้องการของตนเท่านั้น แม้ไม่เป็นไปตามปรารถนาต้องการหรือที่เรียกว่าไม่ได้ดังใจก็โกรธก็ทุกข์

ที่จริงมีเหตุผลควรปฏิบัติตามทีเดียว ที่ผู้ยึดมั่นถือมั่นว่าตัวเราของเราควรจะพิจารณาอย่างรอบคอบว่าเมื่อเป็นตัวเราเป็นของเราแล้วเราก็ควรรักควรห่วงใยอย่างยิ่ง ตัวเราเองเราไม่รักเราไม่ห่วง ของเราเองเราไม่รักเราไม่ห่วงแล้วจะหวังให้ผู้อื่นที่ไหนมารักมาห่วง และการแสดงความรักความห่วงใยที่ถูกต้องที่ทุกคนรู้ดีด้วยกันทั้งนั้น ก็คือต้องป้องกันเสียจากความชั่ว ให้ได้มีความดี ยกตัวอย่างของของตัว เช่น ลูกของตัวเป็นต้นก็ย่อมจะเห็นได้ชัดเจนทันที ว่าลูกของใครใครก็ย่อมรักย่อมห่วงใย ย่อมพยายามป้องกันเสียจากความชั่วพยายามนำให้มีความดีเป็นคนดี การที่มารดาบิดาเฝ้าอบรมสั่งสอนลูกของตนให้เป็นคนดียิ่งกว่าไปเฝ้าอบรมสั่งสอนลูกคนอื่น ก็เพราะการยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นของเรานี้แหละ ทีนี้ถ้าผู้เป็นลูกซึ่งก็มีความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวเราของเราเหมือนกัน จะถือด้วยว่าตัวเราเราต้องรักต้องห่วงใย ต้องรักษาให้ดีให้เป็นคนดี ก็จะรับการ

อบรมสั่งสอนของมารดาบิดาไว้ด้วยดี สามารถเป็นคนดีได้ ดังนี้แหละที่อาจกล่าวได้ว่า อาศัยการยึดมั่นว่าเป็นตัวเราเป็นของเราสำหรับทำคุณงามความดี นับว่าเป็นวิธีที่ผู้สนใจบริหารจิตทั้งหลายควรนำไปปฏิบัติ

สามัญชนต้องมีการยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราเป็นของเราด้วยกันทั้งนั้น แต่ถ้าจะพากันอาศัยการยึดมั่นถือมั่นนั้น ทำตัวเราของเราให้เป็นตัวเราของเราที่ดีก็จะได้รับความร่มเย็นเป็นสุขทั่วกันได้จริง

สามัญชนผู้ยังมีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราเป็นของเรา ควรจะได้อาศัยการยึดมั่นนั้นเป็นทางให้ได้ประพฤติดีปฏิบัติดี โดยยกเหตุผลขึ้นว่า เมื่อเป็นตัวเราเป็นของเรา เราก็ต้องห่วงใยรักษาให้ดี และการจะให้ดีได้นั้นก็ต้องทำ จะให้ดีโดยไม่ทำไม่ได้ และจะให้ดีโดยทำไม่ดีก็ไม่ได้ จะให้ดีก็ต้องทำดี เพราะดังได้กล่าวแล้วเสมอมาว่าการกระทำทุกอย่างมีผล ผลทุกอย่างตรงต่อเหตุ ทำดี จะได้ดี ทำไม่ดีจะไม่ได้ดี แต่จะได้ไม่ดี และที่สำคัญอย่างยิ่งก็คือผู้ใดทำผู้นั้นเท่านั้นที่จะได้รับผล ผู้ไม่ได้ทำจะได้รับผลไม่ได้เป็นอันขาด ดังนั้น เมื่อยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราเป็นของเรา มีความรักตัวเราของเรา

มีความห่วงใยตัวเราของเรา ปรารถนาจะให้ได้ดีมีสุข ก็จำเป็นต้องทำกรรมดีเป็นเหตุเพื่อให้ได้รับผลดีเป็นผล

เวลาใดเกิดความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นขึ้นมาว่านี่ตัวเรานั่นของเรา ก็พยายามมีสติตั้งใจในเวลานั้นทุกครั้ง ว่าจะทำตัวเราของเราให้เป็นตัวเราของเราที่ดีให้จงได้ คือจะคิดดีพูดดีทำดี จะไม่ปล่อยให้ตัวเราของเราเป็นตัวเราของเราที่ไม่ดี คือจะไม่คิดไม่ดีไม่พูดไม่ดีไม่ทำไม่ดี นั่นก็เท่ากับพยายามมีสติตั้งใจจะทำความดีอยู่เสมอ สติที่ประกอบด้วยความตั้งใจดีเช่นนั้น จะเป็นเหตุให้ได้ทำความดียิ่งกว่าไม่มีสติประกอบด้วยความตั้งใจดีเสียเลย

ผู้มีสติเป็นผู้ไม่พลั้งพลาดไปตามอารมณ์หรือเหตุการณ์ใด ๆ ได้ง่าย แตกต่างกับผู้ไม่มีสติ ซึ่งเป็นผู้พลั้งพลาดได้ง่ายที่สุด กระทบอะไรเพียงเบา ๆ เพียงเล็กน้อย ก็พลั้งเผลอเป็นไปตามแรงกระทบนั้น ๆ เสียแล้ว ผู้ไม่มีสติจึงเป็นผู้ตกอยู่ใต้อำนาจของความไม่ถูกไม่ดีได้ง่าย ส่วนผู้มีสติจะไม่เป็นเช่นนั้น สติจะยับยั้งไว้ได้ เช่นเมื่อมีสติตั้งใจว่าจะทำตัวเราของเราให้เป็นตัวเราของเราที่ดี แม้มีอะไรมาเป็นเหตุจะชักนำให้ทำความไม่ดี สติที่ตั้งไว้ว่าจะทำตัวเราของเราให้เป็นตัวเราของเราที่ดีก็อาจจะ

เตือนให้ระลึกได้ถึงความตั้งใจนั้น จะทำให้ไม่อ่อนโอนไปตามเหตุที่จะชักนำไปตรงกันข้ามกับสติที่ตั้งไว้

การพยายามมีสติตั้งใจมั่นว่าจะทำตัวเราของเราให้เป็นตัวเราของเราที่ดีจึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง สำคัญอย่างยิ่ง สำหรับจิตทุกคน จะเป็นหนทางเดียวที่จะทำให้โทษของการยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราของเราลดน้อยลงได้บ้าง

อันโทษของการยึดถือมั่นว่าเป็นตัวเราของเรานี้มีมากมายนักจริง ๆ ความโลภก็เกิดได้จากการยึดมั่นถือมั่นนี้ ความหลงก็เกิดได้จากการยึดมั่นถือมั่นนี้ แต่ความยึดมั่นถือมั่นนี้ก็เกิดจากความหลงหรือโมหะอีกต่อหนึ่งเหมือนกัน จะอธิบายพอให้เข้าใจว่าเป็นเช่นใดจึงกล่าวว่าความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวเราของเราเกิดจากโมหะความหลง และโมหะความหลงก็เกิดจากความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวเราของเรา

อันตัวเรานั้นความจริงหามีไม่ ทุกคนอาจจะเคยได้ยินหรืออาจจะเคยเล่นทายกันมาแล้วเมื่อเป็นเด็กว่าตัวเราอยู่ที่ไหน ครั้นผู้ถูกถามชี้ไปที่ส่วนนั้นส่วนนี้ของร่างกายก็จะถูกปฏิเสธว่าผิดทุกแห่งไป กลายเป็นท้อง

ต่างหาก แขนต่างหาก หน้าต่างหาก ไปเสียทั้งนั้น ไม่มีตัวเราอยู่ที่ตรงไหนเลย การเล่นเช่นนั้นของเด็กๆ นับว่าเป็นการให้ข้อคิดที่ดียิ่ง ว่าไม่มีตัวเราของผู้ใดอยู่ที่ไหนเลย และเมื่อไม่มีตัวเราแล้ว ของเราจะมีได้อย่างไร ก็ต้องมีไม่ได้ด้วย เด็กให้เหตุผลว่า เป็นมือเป็นหน้าอะไรเหล่านี้ จึงไม่มีที่เป็นตัวเรา แต่เหตุผลที่แท้จริงแล้วไม่มีตัวเราของเรา มีแต่ธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ เท่านั้นในร่างกายที่เราไปยึดมั่นถือมั่นกันว่าเป็นตัวเราของเรา เหตุผลจะของเด็ก หรือเหตุผลที่แท้จริงก็ตาม ก็ชี้ชัดลงว่า ตัวเราไม่มีและของเราก็ต้องไม่มี แต่เพราะโมหะความหลงนี้แหละทำให้ไม่มีปัญญาเห็นว่าไม่มีตัวเราจริง ๆ ไม่มีของเราจริงๆ ทำให้ไปยึดดินน้ำลมไฟอันเป็นธาตุนั้นแหละว่าเป็นตัวเราของเรา นี้ที่กล่าวว่าความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราเป็นของเราเกิดจากโมหะความหลง

เมื่อโมหะทำให้ความยึดมั่นถือมั่นนั้นเกิดขึ้นแล้ว ถือเสียแล้วว่าเป็นตัวเราของเรา ก็ย่อมเกิดโมหะความหลงว่าตัวของเราจะต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตามที่เราปรารถนาต้องการ เช่น จะต้องไม่แก่ไม่เปลี่ยนแปลง เราต้องแก้ไขป้องกันได้แล้วก็แก้ไขป้องกันไปพร้อมกับ

ความหวังว่า จะต้องเป็นไปตามปรารถนาต้องการ ซึ่งเป็นไปไม่ได้ นี้กล่าวว่าความหลงหรือโมหะเกิดจากความยึดมั่นถือมั่น

เมื่อการยึดมั่นถือมั่นว่าตัวเราของเราเกิดจากโมหะ และยังเป็นเหตุให้เกิดโมหะอีกต่อหนึ่งด้วยเช่นนี้ การยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราของเราจึงเป็นโมหะอย่างแท้จริง ควรพยายามอบรมปัญญาขึ้นให้มีกำลังพอจะทำลายโมหะนี้เสีย และขณะเดียวกันเมื่อปัญญามีกำลังไม่พอจะทำลายโมหะนี้ได้ ก็ให้อาศัยเป็นทางดำเนินไปสู่การทำตัวเราของเรานี้ให้เป็นตัวเราของเราที่ดีไปพลางก่อนจะถูกต้อง